International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 35 March – April - 2026

महाकवि भासांच्या 'प्रतिमा' नाटकातील पात्रांचे मनोवैज्ञानिक अध्ययन

अवंती अनिल वाडेकर[1], डॉ. अनिरुद्ध अशोकराव मंडलिक[2]

[1]संशोधाक,

[2]मार्गदर्शक,

संगमनेर महाविद्यालय, संगमनेर

Corresponding Author – अवंती अनिल वाडेकर

DOI - 10.5281/zenodo.20489643

सारांश:

संस्कृत साहित्याच्या आधुनिक अभ्यासात प्राचीन ग्रंथांचे नव्या दृष्टिकोनातून पुनर्वाचन करण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे. "Rereading and analysis of Sanskrit literature in a new way" या संकल्पनेच्या आधारे पारंपरिक साहित्यकृतींमधील पात्रांचे आधुनिक विचारांच्या प्रकाशात पुनर्मूल्यांकन केले जाते. प्रस्तुत संशोधनलेखात महाकवी भासकृत प्रतिमा नाटकातील भरत आणि लक्ष्मण या दोन प्रमुख पात्रांचे मनोवैज्ञानिक विश्लेषण करण्यात आले आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानातील वेद, उपनिषद, सांख्य, योग आणि वेदान्त या परंपरांमध्ये मानवी मन, आत्मसंयम आणि नैतिकतेबद्दल सखोल विचार आढळतो. या संकल्पनांच्या आधारे भरत आणि लक्ष्मण यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील मानसिक रचना आणि नैतिक मूल्यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. त्याचबरोबर पाश्चात्त्य मनोविज्ञानातील काही सिद्धांतांच्या आधारे त्यांच्या वर्तनातील मानसिक प्रवृत्तींचा विचार करण्यात आला आहे. या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की संस्कृत नाटकांमध्ये मानवी मानसाचे अत्यंत सूक्ष्म आणि प्रभावी चित्रण आढळते.

प्रस्तावना:

संस्कृत नाट्यपरंपरेत महाकवी भास यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या नाटकांमध्ये मानवी स्वभाव, सामाजिक मूल्ये आणि नैतिक आदर्श यांचे सखोल चित्रण आढळते. प्रतिमा हे नाटक रामायणकथेवर आधारित असून त्यामध्ये राम, भरत आणि लक्ष्मण या पात्रांच्या माध्यमातून धर्म, निष्ठा आणि कर्तव्यभावना यांचे उत्कृष्ट दर्शन घडते.

आधुनिक साहित्य अभ्यासात **Rereading** ही संकल्पना विशेष महत्त्वाची ठरली आहे. या दृष्टिकोनातून पारंपरिक साहित्यकृतींमधील पात्रांचे नव्या विचारांच्या आधारे पुनर्विश्लेषण केले जाते. त्यामुळे प्राचीन साहित्यकृतींच्या आशयाचे अधिक व्यापक आणि सखोल आकलन होऊ शकते.

भरताचे पात्र : मनोवैज्ञानिक विश्लेषण:

भासकृत प्रतिमा नाटकातील भरताचे पात्र अत्यंत उदात्त आणि नैतिकतेचे प्रतीक आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने पाहता भरताच्या व्यक्तिमत्त्वात **सत्त्वगुणाचे प्राबल्य** स्पष्टपणे दिसते. सांख्य तत्त्वज्ञानानुसार सत्त्वगुण हा शुद्धता, नैतिकता आणि आत्मसंयमाशी संबंधित आहे.

रामाच्या वनवासानंतर भरताला राज्यसत्ता स्वीकारण्याची संधी असतानाही तो ती नाकारतो. यातून भरताच्या मनातील धर्मनिष्ठा आणि भ्रातृप्रेम स्पष्ट होते. भरत

वैयक्तिक स्वार्थाचा विचार न करता भ्रातृधर्माला सर्वोच्च स्थान देतो.

योग तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने पाहता भरताच्या वर्तनामध्ये **चित्तवृत्तींचे नियंत्रण** दिसते. रामाच्या वनवासामुळे त्याच्या मनात दुःख असले तरी तो भावनिक संतुलन राखतो.

"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः।"(पतंजली योगसूत्र १.२) या सूत्राचा अर्थ असा की मनाच्या चंचल वृत्तींचे नियंत्रण करणे हे योगाचे उद्दिष्ट आहे. भरताच्या व्यक्तिमत्त्वात ही मानसिक स्थिरता स्पष्ट दिसते.

भरताचे पात्र आणि पाश्चात्त्य मनोविज्ञान:

पाश्चात्त्य मनोविज्ञानाच्या दृष्टीने पाहता भरताच्या व्यक्तिमत्त्वात **फ्रॉइडच्या Superego संकल्पनेचे प्राबल्य** दिसते. फ्रॉइडच्या मनोविश्लेषण सिद्धांतानुसार व्यक्तिमत्त्वात Id, Ego आणि Superego हे तीन स्तर असतात.

Superego हा नैतिक मूल्ये आणि सामाजिक नियमांचे प्रतिनिधित्व करतो. भरताने वैयक्तिक इच्छा आणि राजसत्ता नाकारून नैतिकतेला सर्वोच्च स्थान दिले आहे. त्यामुळे त्याचे व्यक्तिमत्त्व Superego-dominant असे म्हणता येते (Freud, 1961).

त्याचप्रमाणे आधुनिक मनोविज्ञानाच्या दृष्टीने भरताच्या वर्तनात **guilt feeling** आणि **moral consciousness** दिसते. रामाच्या वनवासाबद्दल तो स्वतःला नैतिकदृष्ट्या जबाबदार समजतो. ही भावना त्याच्या उच्च नैतिक जाणीवेचे प्रतीक आहे.

लक्ष्मणाचे पात्र : मनोवैज्ञानिक विश्लेषण:

भासांच्या प्रतिमा नाटकातील लक्ष्मणाचे पात्र निष्ठा, शौर्य आणि सेवाभाव यांचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने पाहता लक्ष्मणाच्या व्यक्तिमत्त्वात **सत्त्वगुण** दिसून येतो.

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ भगवद्गीता १४.१०॥

याचा अर्थ: "हे भारत! रजोगुण आणि तमोगुण जेव्हा दबून जातात, तेव्हा सत्त्वगुण (पवित्र विचार, विवेक, नैतिकता) वाढतो." इथून भरताच्या उच्चसत्त्वगुणी व्यक्तिमत्त्वाची पुष्टी होते. भरताने राज्य नाकारून धर्माचरणाला प्राधान्य दिले

रामाच्या सेवेसाठी लक्ष्मण सर्व सुखांचा त्याग करून वनवासात जातो. हा प्रसंग पुढील वचनातून

व्यक्त होतो—

अनुगच्छामि भवन्तं, न हि शक्यं वारयितुम्। स्वजननिभृतः सर्वोऽप्येवं मृदुः परिभूयते॥(प्रतिमा, अङ्क १)

प्रसंग आणि अर्थ:

- **प्रसंग:** जेव्हा श्रीरामाला १४ वर्षांचा वनवास होतो, तेव्हा राम लक्ष्मणाला अयोध्येतच थांबवून माता-पित्यांची सेवा करायला सांगतो. त्यावर लक्ष्मण अत्यंत क्रोधाने आणि प्रेमाने म्हणतो की, "मी तुमच्या सोबत येणारच, मला कोणीही रोखू शकत नाही".
- **अर्थ:** "मी आपल्या मागे (वनवासात) येणारच, मला रोखणे शक्य नाही. जे लोक अतिशय मृदू (Soft/Kind) असतात, त्यांचा स्वतःच्या माणसांकडूनच असा अपमान किंवा तिरस्कार केला जातो (कैकेयीने केलेल्या अन्यायाचा संदर्भ देऊन लक्ष्मण हे बोलतो)".

या विधानातून लक्ष्मणाचा भ्रातृधर्म आणि सेवाभाव स्पष्ट होतो. भारतीय तत्त्वज्ञानातील **कर्मसिद्धांत** आणि **कर्तव्यभावना** येथे दिसून येते.

योग तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने पाहता लक्ष्मणाचे मन अत्यंत स्थिर आणि संयमी आहे. वनवासातील कठीण परिस्थितीतही तो रामाच्या सेवेसाठी सतत तत्पर राहतो. त्यामुळे त्याच्या व्यक्तिमत्त्वात मानसिक शिस्त आणि आत्मसंयम दिसतो.

लक्ष्मणाचे पात्र आणि पाश्चात्त्य मनोविज्ञान:

पाश्चात्त्य मनोविज्ञानाच्या दृष्टीने पाहता लक्ष्मणाच्या व्यक्तिमत्त्वात **Ego आणि Superego यांचे संतुलन** दिसते. Ego व्यक्तीच्या व्यवहारिक निर्णयांना नियंत्रित करते, तर Superego नैतिक मूल्यांचे प्रतिनिधित्व करते (Freud, 1961).

लक्ष्मणाच्या कृतींमध्ये भावनिक निष्ठा आणि कर्तव्यभावना या दोन्हींचा समन्वय दिसतो. तो रामाबद्दल अत्यंत निष्ठावान आहे आणि त्याच्या संरक्षणासाठी सदैव सज्ज असतो. आधुनिक मानसशास्त्रात अशा प्रकारच्या नातेसंबंधांना **loyalty and attachment** या संकल्पनांशी जोडले जाते.Behavioural psychology च्या दृष्टीने पाहता लक्ष्मणाचे वर्तन त्याच्या संस्कारांमुळे घडलेले आहे. रामाबद्दलची निष्ठा आणि सेवाभाव हे त्याच्या व्यक्तिमत्त्वातील स्थिर गुण बनलेले आहेत.

निष्कर्ष:

प्रस्तुत संशोधनलेखात भासकृत प्रतिमा नाटकातील भरत आणि लक्ष्मण या पात्रांचे भारतीय आणि पाश्चात्त्य मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोनातून विश्लेषण करण्यात आले. या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की संस्कृत नाटकांमध्ये मानवी व्यक्तिमत्त्वाचे अत्यंत सखोल चित्रण आढळते. भरत आणि लक्ष्मण ही पात्रे भारतीय सांस्कृतिक मूल्ये, नैतिकता आणि कर्तव्यभावना यांचे प्रतीक आहेत.

भासकृत प्रतिमा नाटकातील भरत आणि लक्ष्मण या पात्रांचे मनोवैज्ञानिक विश्लेषण केल्यास संस्कृत नाटकांमधील मानवी स्वभावाचे अत्यंत सूक्ष्म चित्रण दिसून येते. भारतीय तत्त्वज्ञानातील त्रिगुण सिद्धांत, धर्मसंकल्पना आणि आत्मसंयम या संकल्पना या पात्रांच्या वर्तनातून स्पष्टपणे व्यक्त होतात.

आधुनिक साहित्य अभ्यासातील **"Rereading and analysis of Sanskrit literature in a new way"** या दृष्टिकोनातून पाहता संस्कृत साहित्याचे नव्या पद्धतीने विश्लेषण केल्यास त्या साहित्यकृतींच्या आशयाचे अधिक सखोल आकलन होऊ शकते.

Bibliography:

1. Bhasa. (2012). Pratimā-nāṭakam. Edited by Mangalā Mirasdar. Pune: Continental Prakashan.
2. Freud, S. (1961). The Ego and the Id. New York: W. W. Norton & Company.
3. Hiriyanna, M. (2005). Outlines of Indian Philosophy. Delhi: Motilal Banarsidass.
4. Radhakrishnan, S. (2008). Indian Philosophy. New Delhi: Oxford University Press.
5. Sharma, C. (2013). A Critical Survey of Indian Philosophy. Delhi: Motilal Banarsidass.
6. Mirasdar, M. (Ed.). (2012). Pratimanatakam. Pune: Continental Prakashan.